

अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांसाठी अध्यापन करण्याचे परिणामकारक नियोजन, शैक्षणिक शिक्षक व पालकांची भूमिका आव्हाने व उपाय

सौ. सीमा शिवाजी सावंत

प्रताप ज्युनिअर कॉलेज ऑफ एजुकेशन,
वडणगे -निगवे दुमाला.

प्रस्तावना

आ

जच्या काळात शिक्षण क्षेत्रामध्ये समावेश

(Inclusion) हा अत्यंत महत्वाचा घटक मानला जातो. शिक्षण ही केवळ बुद्धिमान आणि हुशार विद्यार्थ्यांची मक्तेदारी नसून, समाजातील प्रत्येक मुलाचा मूलभूत हक्क आहे. परंतु काही विद्यार्थ्यांना शिकण्यामध्ये समस्या येतात. हे विद्यार्थी बौद्धिकदृष्ट्या कमी असतात किंवा त्यांना विशिष्ट शिक्षण समस्या (Learning Disabilities) असतात. हेच विद्यार्थी 'अध्ययन अक्षम विद्यार्थी' म्हणून ओळखले जातात. अशा विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांनी विशेष नियोजन करून परिणामकारक अध्यापन करणे गरजेचे ठरते.

अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांची ओळख

1. **व्याख्या :** अध्ययन अक्षम विद्यार्थी म्हणजे असे विद्यार्थी ज्यांना वाचन, लेखन, गणित, संवाद किंवा सामाजिक कौशल्ये शिकताना जरी त्यांच्या बौद्धिक क्षमतेत अडथळा नसला तरीही विशेष समस्या येतात.,
2. **अधिकार आणि संरक्षण :** भारतीय घटनेतील कलम 21A शिक्षणाचा मूलभूत हक्क सांगतो. तसेच 'Persons with Disabilities Act', 2016 नुसार शिक्षणात समावेशासाठी विशेष तरतुदी आहेत.

शैक्षणिक समस्यांचे प्रकार : अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांमध्ये मुख्यतः पुढील प्रकार आढळून येतात:

प्रकार

समस्या

Dyslexia

वाचनाची समस्या

Dysgraphia

लेखनातील समस्या

Dyscalculia

गणितातील समस्या

ADHD

लक्ष केंद्रित करण्यात समस्या

Autism Spectrum

सामाजिक संवाद व वर्तन

समस्या

Intellectual Disability

बौद्धिक क्षमता कमी

बौद्धिक अक्षमता असलेल्या मुलांच्या अध्ययनातील समस्या

बौद्धिक अक्षमता असलेल्या मुलांना शिक्षण घेताना पुढील प्रमुख समस्या येतात :

• समस्या

स्मरणशक्ती आणि आकलन कमी असणे:

या मुलांना वाचन, लेखन, गणित, किंवा इतर शालेय कामे शिकताना समस्या येतात. त्यांना शिकवलेल्या गोष्टी दीर्घकाळ लक्षात ठेवणे अवघड जाते आणि संकल्पना समजून घेण्यात समस्या येतात[

लक्ष केंद्रित ठेवण्यात समस्या : या मुलांची एकाग्रता क्षमता कमी असते, त्यामुळे ते लवकर विचलित होतात. सतत लक्ष देणे आणि काम पूर्ण करणे कठीण जाते.

सामाजिक आणि संवाद कौशल्ये कमी : इतर मुलांशी संवाद साधणे, मैत्री करणे, भावनांची योग्य अभिव्यक्ती करणे यामध्ये समस्या येतात.

शालेय कार्यात मागे राहणे:

इतर मुलांच्या तुलनेत अभ्यासातील प्रगती मंद असते. नवीन गोष्टी शिकताना जास्त वेळ लागतो आणि पुनरावृत्तीची आवश्यकता असते.

सामान्यीकरणाची (Generalization) अडचण :

एका घटकात शिकलेली गोष्ट दुसऱ्या घटकात वापरणे कठीण जाते.

स्वतःची काळजी घेणे, वेळेचे व्यवस्थापन, साधे निर्णय घेणे यामध्ये मर्यादा: दैनंदिन जीवनातील अनेक गोष्टींसाठी सतत मार्गदर्शनाची गरज असते.

उपाय

1. लवकर निदान आणि तज्ञांचे मार्गदर्शन : मुलांमध्ये समस्या दिसल्यास तज्ञांकडून (विशेष शिक्षक, मानसोपचारतज्ञ)

लवकर निदान करून घ्यावे.

2. वैयक्तिकृत शिक्षण (Individualized Education Program - IEP) : प्रत्येक मुलाच्या क्षमतेनुसार स्वतंत्र शिक्षण योजना तयार करावी. ध्येये साध्य, मोजता येण्याजोगी असावीत.

3. शिक्षणातील तंत्र आणि पद्धती

कामाचे छोटे टप्प्यात विभाजन:

- मोठ्या कामांना लहान, साध्या टप्प्यांमध्ये विभागून शिकवावे.
 - स्पष्ट, सोपी भाषा आणि दृश्य साधनांचा वापर
 - सूचना साध्या शब्दांत द्याव्यात, चित्र, चार्ट, मॉडेल, व्हिडिओ यांचा वापर करावा.
 - स्पष्ट उदाहरणे आणि प्रत्यक्ष कृती.
- संकल्पना शिकवताना प्रत्यक्ष कृती, हाताळणी, खेळ, प्रात्यक्षिक यांचा समावेश करावा[4].
 - पुनरावृत्ती आणि सराव:
- शिकवलेल्या गोष्टींची वारंवार पुनरावृत्ती व सराव करावा, वेगवेगळ्या परिस्थितीत सरावाची संधी द्यावी.
 - सकारात्मक reinforcement:
- लहान यशाचेही कौतुक करावे, आत्मविश्वास वाढवावा.

4. शालेय आणि सामाजिक सुविधा

- अतिरिक्त वेळ, बदललेली प्रश्नपत्रिका, तंत्रज्ञानाचा वापर:
- मुलांना परीक्षा/कामासाठी जास्त वेळ द्यावा, प्रश्नपत्रिका सोप्या भाषेत द्याव्यात, डिजिटल साधनांचा वापर करावा.
- सहशिक्षण व सामाजिक समावेश:
 - इतर मुलांबरोबर गटात काम करण्याची, संवाद साधण्याची संधी द्यावी.

5. भावनिक आणि मानसिक आधार

- सकारात्मक, आधार देणारे वातावरण:
- घर आणि शाळेत मुलांना सुरक्षित, समजून घेणारे वातावरण मिळावे.
- कौशल्यविकास:
- मुलांच्या इतर सुप्त गुणांना (कला, खेळ, संगीत) वाव द्यावा, त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

परिणामकारक अध्यापनाचे आवश्यक घटक

1.व्यक्तिकेंद्रित अभ्यासक्रम (Individualized Curriculum)

प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या क्षमतेनुसार अभ्यासक्रम सुलभ करणे. उदा. संज्ञा कमी करणे, उदाहरणे वापरणे, प्रात्यक्षिक शिकवणे.

2.अंतःक्रियात्मक अध्यापन तंत्र (Interactive Techniques)

- समूह चाचण्या व खेळ
- चित्रे, कार्ड्स, फ्लॅश कार्ड्स वापरणे
- प्रश्नोत्तर पद्धती

3. मल्टीसेन्सरी शिक्षण

व्हिज्युअल, ऑडिओ आणि टॅक्टाइल अनुभव एकत्र वापरून शिकवणे. उदा. अक्षरे ओळखण्यासाठी रेती, माती, मोल्डिंग क्लेचा वापर.

4. स्मार्ट क्लास व तंत्रज्ञान वापर

- स्पीच-टू-टेक्स्ट ॲप्स
- शैक्षणिक सॉफ्टवेअर्स — JAWS, Kurzweil, Google Read & Write
- YouTube चॅनेल्स व शैक्षणिक पोर्टल्स

अध्यापन नियोजनाची प्रक्रिया

1.विद्यार्थ्यांची ओळख व मूल्यमापन : विशेष शिक्षणतज्ञाच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांच्या गरजांचे निदान करणे (Diagnostic Testing).

2.IEP — Individualized Education Plan तयार करणे : विद्यार्थ्यांची ओळख व मूल्यमापन झाल्यानंतर ज्या गरजांचे निदान होते त्यावर आधारित IEP मध्ये पुढील बाबी समाविष्ट कराव्यात:

- अध्यापनाची उद्दिष्टे
- अध्यापनाचा कालावधी

- अध्यापनासाठीची संसाधने
- अध्यापनेत्तर मूल्यमापन निकष

3. अध्यापनाची संपूर्ण सहकार्य प्रणाली तयार करणे.

शिक्षक, विशेष शिक्षक, पालक व समुपदेशक यांचा समन्वय, मासिक आढावे व सुधारणा करणे.

शिक्षकांची भूमिका

1. संवेदनशीलता व सहिष्णुता : शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या गरजा समजून घ्याव्यात व त्यांच्याशी सहानुभूतीपूर्वक वागावे.

2. अभ्यासक्रम सुलभीकरण (Curriculum

Adaptation)

- मजकूर छोट्या भागात विभागणे
- महत्वाच्या गोष्टी अधोरेखित करणे
- भाषिक अडथळा टाळून सरळ भाषेचा वापर

3. प्रेरणा व आत्मविश्वास वाढवणे : प्रशंसा, पुरस्कार, छोटे यश साजरे करणे ही विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासासाठी आवश्यक गोष्टी आहेत.

पालकांची भूमिका

- विद्यार्थ्यांबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवणे
- घरगुती पातळीवर पाठिंबा देणे
- नियमित सराव, कौशल्यवर्धन
- शाळेशी सतत संपर्कात राहणे
- शिक्षक व समुपदेशकांशी संवाद

धोरणात्मक उपाय

1. NEP 2020 मधील समावेशाचा दृष्टिकोन : NEP नुसार प्रत्येक शाळेत समावेशी शिक्षणाची अंमलबजावणी व आवश्यक प्रशिक्षणाची तरतूद आहे.
2. विशेष शिक्षकांची नेमणूक : प्रत्येक 100 विद्यार्थ्यांमागे 1 विशेष शिक्षक असावा, असा नियम काही राज्यांमध्ये लागू आहे.
3. संसाधन केंद्रांची स्थापना : ब्लॉक पातळीवर 'Inclusive Resource Centres' तयार करून विशेष विद्यार्थ्यांना आवश्यक साहित्य व प्रशिक्षण दिले जाते.
4. ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्म : DIKSHA, ePathshala व NIOS हे प्लॅटफॉर्म विशेष विद्यार्थ्यांसाठी सुलभ सामग्री पुरवतात.

प्रात्यक्षिक उदाहरण —**- यशोगाथा**

‘प्रेरणा प्रकल्प, पुणे’

पुण्यातील या प्रकल्पात शिक्षण अक्षम विद्यार्थ्यांसाठी खालील उपक्रम राबवले जातात:

- सानुकूल अभ्यासक्रम (Customized Modules)
- टॅब व सॉफ्टवेअर वापरून अध्यापन
- पालक कार्यशाळा
- नियमित समुपदेशन

या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात, उपस्थितीत आणि शैक्षणिक प्रगतीत लक्षणीय वाढ दिसून आली.

आव्हाने व उपाय**आव्हाने**

शिक्षकांचे अपुरे प्रशिक्षण

संसाधनांचा अभाव

पालकांची उदासीनता

मूल्यांकनात पूर्वग्रह

उपाय

- शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम
- RCI मान्यता
- CSR व NGO चा सहभाग
- जनजागृती व पालक गट
- पर्यायी मूल्यमापन तंत्र वापरणे

निष्कर्ष

शिक्षणाची खरी किमया तीच, जी दुर्बल विद्यार्थ्यांना सक्षम करते. अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांसाठी अध्यापन करताना शिक्षकांनी परिणामकारक नियोजन करणे ही काळाची गरज आहे. हे नियोजन केवळ एका पाठ्यपुस्तकापुरते मर्यादित नसून, विद्यार्थ्यांच्या जीवनगुणवत्तेवर परिणाम करणारे असावे. शिक्षण क्षेत्रातील सर्व घटकांचा समन्वय, यामध्ये तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर, आणि विशेष धोरणांचा अंमल केल्यास अध्ययन अक्षम विद्यार्थ्यांही समाजाचे समर्थ घटक बनू शकतात.

संदर्भ सूची

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 — भारत सरकार
2. RCI (Rehabilitation Council of India) मार्गदर्शक तत्त्वे
3. UNESCO — Guidelines on Inclusive Education
4. NIMHANS Reports on LD Interventions
5. डॉ. प्रकाश जोशी — "विशेष शिक्षणाचे तंत्र"
6. Samagra Shiksha Abhiyan — Maharashtra